

Causaliteit en determinisme

Kosmos & Metafysica · Verdieping → Gevorderd

De causale structuur van de stoïcijnse kosmos

Een opmerking maakt ons boos.

Een besluit verandert onze plannen. Een gewoonte keert terug, ook wanneer we ons hadden voorgenomen anders te reageren.

We kunnen zulke gebeurtenissen beschrijven. Maar we kunnen ook vragen hoe ze tot stand kwamen.

Welke omstandigheden speelden mee?

Waarom reageerden we op deze manier?

En wat had verschil kunnen maken?

Daar begint het onderzoek naar causaliteit: de verhouding tussen oorzaken en gevolgen.

Voor de klassieke Stoïcijnen behoort iedere gebeurtenis tot een samenhangende natuurlijke orde. Ook ons denken en handelen hebben daarin een plaats.

Die overtuiging roept een verdergaande vraag op:

Als alles binnen een causale samenhang ontstaat, ligt de toekomst dan vast?

Om dat te onderzoeken, moeten we enkele begrippen zorgvuldig uit elkaar houden.

Wat is causaliteit?

Causaliteit betreft het veroorzaken van iets.

Een voorwerp valt doordat het wordt losgelaten. Een plant groeit onder bepaalde omstandigheden. Een handeling kan gevolgen hebben voor andere mensen.

Bij eenvoudige voorbeelden lijkt de oorzaak soms duidelijk.

Maar veel gebeurtenissen vragen om een ruimere verklaring.

Waarom mislukte een samenwerking?

Misschien waren afspraken onduidelijk, was informatie onvolledig en liep de werkdruk op. Eén kortaf antwoord was dan de aanleiding voor een ruzie, terwijl de situatie al langer onder spanning stond.

Causaal onderzoek vraagt daarom meer dan het aanwijzen van het laatste zichtbare moment.

Het onderscheid tussen aanleiding, achtergrond en eigen bijdrage kan belangrijk zijn.

Causaliteit is niet hetzelfde als determinisme

De begrippen worden gemakkelijk door elkaar gebruikt.

Causaliteit gaat over oorzakelijke verhoudingen.

Determinisme is de sterkere opvatting dat de volledige voorafgaande toestand, samen met de geldende orde of wetten, het verdere verloop vastlegt.

Die laatste formulering is modern. Zij helpt om de vraag helder te maken, maar valt niet woordelijk samen met de antieke stoïcijnse begrippen.

Het verschil is belangrijk.

Zeggen dat iets oorzaken heeft, legt nog niet uit of die oorzaken slechts één mogelijke uitkomst toelaten.

We kunnen daarom niet zonder verdere argumenten van ‘er is een oorzaak’ naar ‘het kon onmogelijk anders verlopen’ gaan.

De stoïcijnse causale orde

Binnen de klassieke Stoa worden gebeurtenissen verbonden met heimarmenê: het lot.

Diogenes Laërtius beschrijft dit als een samenhangende oorzaak van de dingen, of als de rede volgens welke de wereld wordt bestuurd.

Het causale verband behoort daarmee tot hun opvatting van de kosmos als een geordend geheel.
[Diogenes Laërtius, VII.149](#)

Dat is meer dan een methode om afzonderlijke gebeurtenissen te onderzoeken.

Het is een metafysische overtuiging over de werkelijkheid als geheel.

De Stoïcijnen plaatsen ook menselijke handelingen binnen die natuur. Onze afwegingen vormen geen vanzelfsprekende uitzondering op wat verklaard moet worden.

Daar ontstaat de spanning tussen causale bepaaldheid en de ervaring dat wij zelf kiezen.

Een keten of een netwerk?

Het beeld van een keten van oorzaken is overzichtelijk.

De ene gebeurtenis brengt de volgende voort.

Toch kan het in dagelijkse toepassingen te eenvoudig zijn wanneer we slechts één lijn volgen.

Een reactie ontstaat bijvoorbeeld binnen een samenkomst van omstandigheden: wat er gezegd wordt, wat iemand begrijpt, eerdere ervaringen, lichamelijke toestand en de betekenis die hij aan de situatie geeft.

Daarom kan het helpen om bij concreet onderzoek ook aan een netwerk van factoren te denken.

Dat is een moderne toelichting, geen vervanging van de klassieke leer.

Het voorkomt vooral dat we een ingewikkeld verloop tot één verklaring terugbrengen.

‘Ik deed het omdat hij dat zei’ kan een werkelijk verband benoemen en tegelijk belangrijke onderdelen van de verklaring weglaten.

Verschillende soorten oorzaken

Cicero beschrijft hoe Chrysippus onderscheid maakt tussen verschillende soorten oorzaken.

In zijn bespreking van instemming krijgen voorafgaande indrukken een rol, zonder dat daarmee de eigen werkzaamheid van de persoon uit de verklaring verdwijnt.

De cilinder vormt een bekend voorbeeld: een duw zet hem in beweging, terwijl zijn eigen vorm mede verklaart hoe hij beweegt. [*Cicero, De fato*, §39–43](#)

Het beeld helpt een vraag zichtbaar maken.

Wat komt van buitenaf?

En welke rol speelt de gesteldheid van wat erop reageert?

Daarmee is niet bewezen dat mensen vrij zijn. Het onderscheid maakt wel duidelijk waarom de aanleiding van een handeling niet vanzelf de volledige verklaring ervan vormt.

De persoon die reageert

Aulus Gellius bewaart eveneens een weergave van Chrysippus’ poging om het lot te verbinden met menselijke besluiten.

Hij benadrukt daarbij de eigen aard en gesteldheid van de geest. [*Aulus Gellius, Attische nachten*, VII.2](#)

Dat kunnen we illustreren met twee mensen die dezelfde kritiek ontvangen.

De één vraagt door. De ander vat de opmerking onmiddellijk op als vernedering.

Het verschil vraagt onderzoek naar meer dan de gesproken woorden. Welke verwachtingen en oordelen spelen mee? Welke gewoonten zijn gevormd?

Ook die eigenschappen hebben weer een geschiedenis.

Daarom lost de verwijzing naar karakter het probleem van determinisme niet op. Zij verplaatst een deel van het onderzoek naar de persoon en zijn ontwikkeling.

Bepaald betekent niet voorspelbaar

Wanneer een verloop bepaald zou zijn, volgt daaruit nog niet dat wij het kunnen voorspellen.

Daarvoor zouden we voldoende kennis van de omstandigheden en hun onderlinge werking nodig hebben.

Dat is een andere vraag.

Vraag	Waarover zij gaat
Heeft dit een oorzaak?	De verklaring van een gebeurtenis
Is het verloop volledig bepaald?	De structuur van de werkelijkheid
Kan ik het voorspellen?	Onze kennis en mogelijkheden

Een onverwachte gebeurtenis hoeft dus niet oorzaakloos te zijn.

Omgekeerd bewijst een geslaagde voorspelling niet dat de hele werkelijkheid deterministisch is.

Dit onderscheid helpt ons bescheiden te blijven over wat een waarneming werkelijk aantoonst.

Toeval en onwetendheid

Ook het woord toeval vraagt om verduidelijking.

Soms bedoelen we dat iets niet gepland was.

Twee bekenden ontmoeten elkaar onverwacht in een andere stad. Hun routes kunnen ieder een duidelijke geschiedenis hebben, terwijl geen van beiden de ontmoeting had georganiseerd.

Soms bedoelen we dat we de oorzaak niet kennen.

En soms gebruiken we toeval voor de sterkere gedachte dat het verloop niet volledig door eerdere omstandigheden is vastgelegd.

Dat zijn verschillende betekenissen.

Bij filosofisch onderzoek moeten we daarom vragen welke betekenis bedoeld wordt.

Onze verrassing over een gebeurtenis vertelt vooral iets over onze verwachting. Zij beslist op zichzelf niet hoe de werkelijkheid is opgebouwd.

Waarom handelen verschil kan maken

Een bekende verwarring luidt:

Als de toekomst bepaald is, heeft inspanning geen zin.

Maar daarmee wordt het resultaat losgemaakt van het handelen dat eraan kan bijdragen.

Cicero bespreekt het zogenoemde luie argument aan de hand van ziekte en herstel. Chrysippus' antwoord is dat een uitkomst en de bijbehorende handelingen samen kunnen behoren tot wat voorbestemd is. [Cicero, *De fato*, §28–30](#)

Een moderne illustratie is voorbereiding op een gesprek.

De voorbereiding kan invloed hebben op je uitleg, je begrip en je reactie. Dat blijft relevant wanneer je die voorbereiding zelf ook als een gebeurtenis met oorzaken beschouwt.

Determinisme en de gedachte dat handelingen geen gevolgen hebben, zijn daarom verschillende posities.

Ook leren heeft oorzaken en gevolgen

We leren door uitleg, oefening, ervaring en correctie.

Vanuit een causaal perspectief zijn dat geen overbodige toevoegingen. Ze behoren tot wat ons gedrag kan veranderen.

Stel dat je merkt dat gesprekken vaak vastlopen wanneer je kritiek te snel afwijst.

Je kunt onderzoeken wat eraan voorafgaat.

Misschien bereid je je antwoord al voor terwijl de ander nog spreekt. Misschien verwar je een correctie met een oordeel over je waarde.

Dat onderzoek kan leiden tot een andere oefening: eerst samenvatten wat je hebt gehoord en pas daarna reageren.

Of het helpt, moet blijken uit de praktijk.

Het voorbeeld bewijst geen filosofische theorie. Het maakt zichtbaar waarom aandacht voor oorzaken ook veranderingsmogelijkheden kan openen.

Verklaren en verantwoorden

Wanneer we begrijpen hoe een handeling ontstond, weten we nog niet of zij juist was.

Iemand kan vanuit angst hebben gelogen. Dat helpt de handeling begrijpen, maar vertelt nog niet of zij gerechtvaardigd was of wat herstel vraagt.

Daarom moeten twee vragen naast elkaar blijven staan:

Hoe is dit gebeurd?

Hoe beoordelen we het handelen?

Ook bij onszelf is dat onderscheid nuttig.

We hoeven onze omstandigheden niet te ontkennen om verantwoordelijkheid te nemen. We kunnen erkennen dat vermoeidheid, druk of onwetendheid meespeelden en tegelijk onderzoeken wat we moeten herstellen.

Een verklaring wordt dan een middel om beter te handelen.

Causaliteit is geen persoonlijke lotsbestemming

Een causale verklaring zegt hoe iets tot stand komt.

Een uitspraak over bestemming zegt waartoe iets zou moeten dienen.

Die vragen vallen niet samen.

Dat een tegenslag voortkomt uit omstandigheden, bewijst niet dat zij bedoeld was om ons een les te leren.

We kunnen er achteraf van leren. We kunnen er betekenis aan geven. Maar die betekenis is niet automatisch een aangetoonde oorzaak of bedoeling.

Dit onderscheid beschermt ons tegen te snelle verklaringen van lijden.

Vooraf tegenover anderen past terughoudendheid wanneer we menen te weten waarom iets hun moest overkomen.

Wat blijft open over vrijheid?

Het causale wereldbeeld brengt ons bij een moeilijke vraag.

Als mijn afwegingen en karakter zelf bepaald zijn, in welke zin is mijn handeling dan van mij?

De stoïcijnse benadering probeert verantwoordelijkheid binnen de natuurlijke samenhang te begrijpen. Zij veronderstelt daarvoor geen mens die volledig buiten oorzaken staat.

Of die benadering voldoende is, vraagt verder onderzoek.

We moeten bijvoorbeeld nadenken over dwang, begrip, karaktervorming en het vermogen redenen te beoordelen.

Dit artikel maakt de causale achtergrond zichtbaar. De uitgebreidere discussie hoort bij 'Noodlot en menselijke vrijheid'.

Een filosofische oefening

Kies een gebeurtenis die anders verliep dan je wilde.

1. Beschrijf de gebeurtenis

Wat is er waarneembaar gebeurd?

Maak onderscheid tussen de gebeurtenis en je eerste uitleg.

2. Zoek verschillende factoren

Welke omstandigheden gingen eraan vooraf?

Wat was de directe aanleiding?

Welke achtergrond speelde mogelijk mee?

3. Onderzoek je zekerheid

Welke verbanden kun je onderbouwen?

Wat is een vermoeden?

Welke informatie ontbreekt?

4. Bekijk je eigen bijdrage

Welke afwegingen en handelingen maakten deel uit van het verloop?

Waar had je invloed?

5. Houd beoordeling apart

Was je handelen zorgvuldig en rechtvaardig?

Welke gevolgen vragen aandacht?

6. Kies een aangrijpingspunt

Wat kun je veranderen aan voorbereiding, informatie, afspraken of gewoonten?

Kies één uitvoerbare stap.

Deze oefening helpt oorzakelijke verbanden onderzoeken. Zij stelt geen universeel determinisme vast.

Een dagelijkse oefening

Vraag bij een terugkerende moeilijkheid:

Wat gaat hier meestal aan vooraf?

Welke uitleg geef ik automatisch?

Welke factor kan ik nader onderzoeken of beïnvloeden?

Wat leer ik wanneer ik één onderdeel anders aanpak?

Zo wordt causaliteit een onderwerp van praktisch onderzoek.

In het kort

Causaliteit betreft oorzaken en gevolgen. Determinisme is de sterkere opvatting dat het verdere verloop door de volledige voorafgaande omstandigheden en de geldende orde wordt vastgelegd.

De Stoïcijnen begrijpen gebeurtenissen binnen een universele causale samenhang. Ook ons denken, karakter en handelen behoren daartoe.

Dat maakt inspanning niet vanzelf zinloos. Handelingen kunnen deel uitmaken van de verklaring van een resultaat.

Tegelijk blijft de verhouding tussen bepaaldheid en verantwoordelijkheid een filosofisch probleem.

Een vraag om te bewaren is:

Welke oorzaken begrijp ik werkelijk, en waar kan zorgvuldig handelen onderdeel worden van een verandering?

Primaire bronnen

Diogenes Laërtius — *Leven en leer van beroemde filosofen*, VII.149

Over het lot als causale samenhang en de ordening van de wereld. Diogenes is een latere bron voor oudere stoïcijnse leerstellingen. [Lees de betreffende afdeling van boek VII.](#)

Cicero — *De fato*, §28–30 en §39–43

Over het luie argument, samen voorbestemde gebeurtenissen en Chrysippus' onderscheid tussen oorzaken. Cicero onderzoekt en bekritiseert verschillende filosofische posities. [Lees *De fato* in vertaling.](#)

Aulus Gellius — *Attische nachten*, VII.2

Over Chrysippus' uitleg van noodlot, de gesteldheid van de persoon en menselijke besluiten. [Lees hoofdstuk VII.2.](#)

De voorbeelden en oefeningen zijn moderne toelichtingen. De moderne omschrijving van determinisme wordt gebruikt om begrippen te onderscheiden, zonder haar volledig gelijk te stellen aan iedere antieke formulering.

Verder lezen binnen De Weg van de Stoa

Heimarmenê — Noodlot

Over de samenhangende orde van oorzaken.

Noodlot en menselijke vrijheid

Over keuze en verantwoordelijkheid binnen een causale wereld.

De metafysica van de Stoa

Over de fundamentele structuur van de werkelijkheid.

Prohairesis — Morele keuze

Over het vermogen tot oordeel en keuze.

Phantasia — Indruk

Over hoe ervaringen zich aan ons presenteren.

Synkatathesis — Instemming

Over het beoordelen en aannemen van indrukken.